

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه

عوامل مؤثر در تقویت اراده انسان به منظور انجام عمل صالح از دیدگاه قرآن

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمید آریان

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر هادی رزاقی

دانش پژوه:

محمد علی جهان پناه

شهریور ۱۳۹۷

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از این
پایان نامه یا رساله برای مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) محفوظ
است. نقل مآخذ بلامانع است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقديم به:

مادر سادات صديقه أظهر فاطمه الزهراء عليها السلام

تقدیر و تشکر

سپاس خدای را که سخنوران، در ستودن او بمانند و شمارندگان، شمردن نعمت‌های او ندانند و کوشندگان، حق او را گزاردن نتوانند. و سلام و درود بر محمد و خاندان پاک او، طاهران معصوم، هم آنان که وجودمان وامدار وجودشان است؛ و نفرین پیوسته بر دشمنان ایشان تا روز رستاخیز. بدون شک جایگاه و منزلت معلم، اجلّ از آن است که در مقام قدردانی از زحمات بی‌شائبه‌ی او با زبان قاصر و دست ناتوان، چیزی بنگارم.

تجلیل از معلم، سپاس از انسانی است که هدف و غایت آفرینش را تأمین می‌کند و سلامت امانت‌هایی را که به دستش سپرده‌اند، تضمین.

بر حسب وظیفه و از باب «من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر الله عزّوجلّ»؛ از پدر و مادر عزیزم، این دو معلم بزرگوارم که همواره بر کوتاهی و درستی من، قلم عفو کشیده و کریمانه از کنار غفلت‌هایم گذشته‌اند و در تمام عرصه‌های زندگی یار و یاورى بی‌چشم‌داشت برای من بوده‌اند؛

از همسر بزرگوارم که با تحمل سختی مرا در دوران نگارش این پایان نامه همراهی نمودند؛ از استاد متعهد و شایسته؛ حجة الاسلام و المسلمین دکتر حمید آریان که در کمال سعه صدر، با حسن خلق و فروتنی، از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ ننمودند و زحمت راهنمایی این پایان نامه را بر عهده گرفتند؛

از استاد، حجة الاسلام و المسلمین هادی رزاقی که زحمت مشاوره این پایان نامه را متقبل شدند تشکر می‌کنم.

از استاد داور حجة الاسلام و المسلمین غلام محمد شریعتی که با نگاهی دقیق در راستای هر چه بهتر شدن این پایان نامه بذل محبت نمودند.

و در حسن ختام، از اساتید فرزانه و دلسوز، که در طول تحصیل در محضرشان تلمذ کردم و در رفع عیوب راهگشای حقیر بودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

نگارنده، ناتوان از سپاس‌گزاری لطف الهی و زحمات شما بزرگواران است؛ اما به یقین خداوندی که فرمان به تشکر داده، جابر نیز هست. پس امید که در پیشگاه او مأجور باشید.

چکیده

اراده انسان به عنوان آخرین جزء علت تامه انجام فعل انسان، اهمیت فراوانی در اعمال او دارد و به معنای ترجیح و تعیین یک چیز و اقدام به انجام یک کار است. با توجه به جایگاه اراده آدمی در اعمال او، تقویت آن نیز از اهمیت به سزایی برخوردار است. این پژوهش در پی بررسی عوامل مؤثر بر تقویت اراده از دیدگاه قرآن است تا از رهگذر آن، رابطه این تأثیرات بر انجام کار خیر در حیات مؤمنانه انسان را نشان دهد. این تحقیق به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تفسیر موضوعی با استناد به دلالت‌های آیات، دیدگاه قرآن را استخراج نموده و عوامل مؤثر بر تقویت اراده را در سه بعد عوامل بینشی، گرایشی و رفتاری بررسی و نظام دهی کرده است. حاصل تحقیق نشان می‌دهد که چهار نوع عامل بینشی را می‌توان در آیات یافت که عبارتند از: آگاهی نسبت به دلایل روشن، تفکر و شناخت هدف، انداز به عواقب اعمال، شناخت ارزشها و معیارهای اخلاقی. عوامل گرایشی به دست آمده از آیات نیز سه دسته‌اند: ایمان، انگیزه و میل به سعادت، محبت و عشق به خدا. عوامل رفتاری حاصل از بررسی آیات نیز سه دسته‌اند: توکل، صبر، الگوگیری از افراد صاحب اراده قوی. در این پژوهش نحوه دلالت آیات بر هر یک از این عوامل یاد شده به تفصیل بررسی و تحلیل شده است.

واژگان کلیدی: اراده، تقویت اراده، عوامل تقویت اراده، کار خیر، عمل صالح.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱-کلیات.....	۲
۱-۱-۱-مسأله تحقیق.....	۲
۱-۱-۲-پیشینه تحقیق.....	۴
۱-۱-۳-ضرورت تحقیق.....	۷
۱-۱-۴-پرسش‌های اصلی و فرعی.....	۷
۱-۱-۵-روش تحقیق.....	۷
۱-۱-۶-ساختار تحقیق.....	۸
۲-۱-مفاهیم.....	۸
۲-۱-۱-عوامل.....	۹
۲-۱-۲-مؤثر.....	۱۲
۲-۱-۳-اراده.....	۹
۲-۱-۳-۱-مفهوم لغوی.....	۹
۲-۱-۳-۲-معنای اصطلاحی.....	۱۰
۲-۱-۳-۳-تقویت اراده.....	۱۲
۲-۱-۴-کار خیر یا عمل صالح.....	۱۲
۲-۱-۴-۱-مفهوم لغوی.....	۱۲
۲-۱-۴-۲-معنای اصطلاحی.....	۱۳

فصل دوم: عوامل بینشی مؤثر بر تقویت اراده انسان به منظور انجام عمل صالح

۱-۲-مقدمه.....	۱۶
۱-۲-۱-شناخت، عوامل بینشی و اهمیت آنها در زندگی انسان.....	۱۶
۲-۲-عوامل بینشی مؤثر بر تقویت اراده.....	۱۹
۲-۲-۱-آگاهی نسبت به دلایل روشن.....	۱۹

۱۹.....	۲-۱-۱-۱- آگاهی:
۲۱.....	۲-۱-۲- آیات دال بر عاملیت آگاهی.....
۳۴.....	۲-۲-۲- تفکر و هدف شناسی.....
۳۵.....	۲-۲-۱- آیات دال بر عاملیت تفکر و شناخت هدف:
۴۰.....	۲-۳-۲- اذار به عواقب اعمال.....
۴۱.....	۲-۳-۱- آیات دال بر عاملیت اذار.....
۴۵.....	۲-۴- شناخت ارزشها و معیارهای اخلاقی.....
۴۶.....	۲-۴-۱- آیات دال بر عاملیت شناخت ارزشها و معیارهای اخلاقی:

فصل سوم: عوامل گرایشی مؤثر بر تقویت اراده انسان به منظور انجام عمل صالح

۵۱.....	۳-۱- مقدمه.....
۵۱.....	۳-۱-۱- گرایش و عوامل گرایشی:
۷۵.....	۳-۲- ایمان.....
۷۸.....	۳-۲-۱- تأثیر ایمان بر اراده آدمی:
۷۹.....	۳-۲-۲- آیات دال بر عاملیت ایمان:
۵۳.....	۳-۳- انگیزه و میل به سعادت.....
۵۳.....	۳-۳-۱- توضیحی درباره سعادت:
۵۷.....	۳-۳-۲- آیات دال بر عاملیت میل به سعادت:
۶۳.....	۳-۴- محبت و عشق به خدا.....
۶۶.....	۳-۴-۱- آیات دال بر عاملیت محبت الهی:

فصل چهارم: عوامل رفتاری مؤثر بر تقویت اراده انسان به منظور انجام عمل صالح

۷۲.....	۴-۱- مقدمه.....
۷۲.....	۴-۱-۱- مفهوم رفتار و عوامل رفتاری.....

- ۷۲..... ۴-۱-۱-۱- رفتار در اصطلاح
- ۷۴..... ۴-۱-۱-۲- تاثیر تکرار و تمرین بر تقویت اراده:
- ۷۵..... ۴-۲- توکل
- ۸۹..... ۴-۲-۱- مفهوم توکل در لغت
- ۹۰..... ۴-۲-۲- معنای اصطلاحی توکل:
- ۹۳..... ۴-۲-۳- آیات دال بر عاملیت توکل
- ۹۹..... ۴-۳- صبر
- ۹۹..... ۴-۳-۱- صبر در لغت
- ۱۰۰..... ۴-۳-۲- معنای اصطلاحی صبر
- ۱۰۱..... ۴-۳-۳- آیات دال بر عاملیت صبر
- ۱۰۵..... ۴-۴- الگو گیری از افراد صاحب اراده قوی و معاشرت با آنها
- ۱۰۶..... ۴-۴-۱- مفهوم معاشرت در لغت:
- ۱۰۷..... ۴-۴-۲- معنای اصطلاحی معاشرت:
- ۱۰۸..... ۴-۴-۳- آیات دال بر عاملیت معاشرت با افراد:

خاتمه: نتیجه گیری

- ۱۱۴..... ۵-۱- نتیجه گیری
- ۱۲۲..... فهرست منابع

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱-۱- کلیات

۱-۱-۱- بیان مسأله

خداوند متعال انسان را موجودی مختار آفریده و سعادت و کمال انسان و راه رسیدن به آنها را نیز بیان نموده است. کارهای اختیاری انسان به کمک نیروی عقل و از روی عزم و اراده انجام می‌شوند، راه رسیدن به کمال، سعادت و حتی چگونگی معامله خداوند با انسان‌ها، نیز به نوع اراده و عمل اختیاری آنان بستگی دارد، و چون اراده نوعی نیروی درونی است و انسان را از تأثیر نیروهای بیرونی خارج و مستقل می‌کند هر اندازه قوی‌تر و در جهت درست باشد، انسان سریع‌تر به هدف خلقت خود که سعادت و کمال باشد می‌رسد.

اراده به مفهوم خواستن و طلب کردن در اصطلاح علم اخلاق به حالت و صفتی اطلاق می‌شود که موجب اختیار، ترجیح و تعیین یک میل یا فعل می‌گردد. و به هر مقداری نیرومندتر و قوی‌تر باشد بر اختیار انسان افزوده می‌شود و بهتر می‌تواند میل‌های طبیعی و تأثیر پذیری بیرونی را کنترل کند و در پرتو آن انسان بیشتر مالک کار و سرنوشت خویش می‌شود. این معنای اراده با اصطلاح اراده در علم النفس فلسفی نیز قرابت دارد. بنابر این اراده به همان معنایی که در اخلاق و علم النفس فلسفی رائج و مصطلح است، در این پژوهش مد نظر ماست.

اراده به این معنی، به عنوان آخرین جزء علت تامه انجام فعل انسان، اهمیت فراوانی در اعمال او دارد به نحوی که بدون اراده اگر همه علل و مقتضیات انجام فعل فراهم باشند، انسان توانایی برای انجام آن را نخواهد داشت. این حالت و صفت صرف نظر از مقدماتش مثل علم، میل و انگیزه، خودش فعل اختیاری و از ذاتیات نفس انسانی است، که می‌تواند تقویت شده یا تضعیف گردد.

از آنجایی که اراده آدمی اختیاراً شدت و ضعف می‌پذیرد قابل ارزش‌گذاری است، لذا همان-

گونه که برخی از اندیشمندان گفته‌اند، ضعف اراده از رذایل اخلاقی محسوب شده و با سعادت نفس انسان منافات دارد؛ زیرا خداوند سعادت نفس انسان را در انجام کارهای خیر و کسب حسنات از راه

عمل اختیاری قرار داده که کلید آن عزم و اراده است.^۱ پس تقویت اراده از فضایل اخلاقی به شمار می‌رود و با سعادت نفس انسان ملائمت دارد.

منظور از تقویت اراده، تشدید آن حالت یا صفت نفسانی (اراده) است به صورتی که به نحو قابل توجهی ارتقاء یابد و در نتیجه ترجیح یک میل یا فعل را به درجه حتمیت و ثبات برساند. اما عوامل مختلفی بر اراده انسان اثر گذارند. این تأثیر گذاری‌ها گاه در جهت تقویت اراده و گاه تضعیف آن است. این پژوهش در پی بررسی عوامل مؤثر بر تقویت اراده به معنای یاد شده از دیدگاه قرآن است تا از رهگذر آن رابطه این تأثیرات بر انجام عمل صالح در حیات مؤمنانه انسان را نشان دهد. مقصود از عوامل اعم از علت فاعلی و مقتضیات و معدات است.

اما عوامل مؤثر بر تقویت اراده مختلف بوده و در یک تقسیم، می‌توان از سه گونه عوامل سخن گفت: بینشی، گرایشی و رفتاری. به تبع تعدد عوامل مؤثر بر اراده مسأله این پژوهش نیز سه بعد پیدا می‌کند. یک بعد آن مربوط به عوامل بینشی مؤثر بر تقویت اراده آدمی است. و دو بعد دیگر مربوط به عوامل گرایشی و رفتاری مؤثر بر تقویت اراده آدمی برای انجام عمل صالح می‌باشند. بینش‌ها یا همان شناخت‌ها اموری هستند که انسان را مجهز به آگاهی نسبت به حقایق عالم می‌کنند پس عوامل بینشی اسباب و مقتضیاتی از جنس آگاهی و دانش‌اند.

گرایش‌ها نیروهای محرکی هستند که خداوند به صورت فطری خمیر مایه اصلی آنها را در وجود انسان قرار داده است پس عوامل گرایشی اسباب و مقتضیاتی از جنس محرک‌های درونی هستند. رفتارها هرگونه اعمالی هستند که آشکارا از انسان سر می‌زنند و جوارح و اندام‌های بدن آدمی به نحوی درگیر تحقق آن هستند و منشأ آنها قدرت می‌باشد، و یا این که غیر آشکار از انسان صادر می‌شود و جوانح درگیر آنهاست. پس عوامل رفتاری اسباب و مقتضیاتی از جنس اعمال آدمی هستند. از آنجایی که کمال هر موجودی با رشد فصل ممیز او تامین می‌شود و به گفته فلاسفه مسلمان فصل ممیز انسان حیات ارادی اوست، پس کمال انسان در گرو فعالیت‌های ارادی اوست^۲ و بدون

۱. سید محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۹، ص ۲۵۰.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۰۷.

اراده، همه فعالیت‌های انسان بر اساس شرایط و بازتاب محرک‌های محیطی صورت می‌گیرد و نمی‌توان رفتارهای ناشی از شرایط محیطی یا فیزیولوژیک را اخلاقی و حتی انسانی دانست. در نتیجه باید گفت آنچه که در اراده انسانها اثر گذار است به نوعی در حیات انسانی و کمال آنها نقش آفرین است. بنابر این عوامل مؤثر بر تقویت اراده آدمی در واقع هر یک در حیات انسانی او و به تعبیر دیگر در سعادت و کمال او مؤثر هستند.

شناسایی این عوامل از نظرگاه قرآن مطلوب این پژوهش است و برآنیم که بدانیم قرآن چه عواملی اعم از بینشی، گرایشی یا رفتاری را در تقویت اراده انسان برای انجام کار خیر یعنی ترجیح یک چیز و اقدام بر انجام آن مؤثر می‌داند؟ و همان گونه که بیان شد عوامل مؤثر بر اراده آدمی دو گونه تأثیر می‌توانند بر آن داشته باشند، تأثیر مثبت و تأثیر منفی و مقصود مطلق عوامل مؤثر بر تقویت اراده در محدوده بررسی ما نیست بلکه در صدد استقصاء و تحلیل عواملی هستیم که از نظر قرآن بر اراده آدمی تأثیر مثبت داشته و آن را تقویت نموده و به سمت انجام عمل صالح حرکت می‌دهد.

۱-۱-۲- پیشینه تحقیق

با بررسی آثار موجود به دست آمد که گرچه در آثار دانشمندان مسلمان در باب اراده و یا رابطه اراده با امور دیگر مطالبی دیده می‌شود، اما هیچ یک از این آثار بر اساس تفسیر موضوعی به مسأله «تقویت اراده در آیات قرآن برای انجام کارهای خیر» نگاشته نشده؛ در آثار ذیل جسته و گریخته به برخی از مسائل مرتبط با مسأله پژوهش حاضر با نگاهی متفاوت پرداخته شده که مشکل است آنها را به عنوان پیشینه محسوب کنیم ولی چون به نحوی با مقوله اراده و تقویت اراده ارتباط دارند ناچار از ذکر آنها هستیم.

(۱) مصباح، محمدتقی، انسان شناسی در قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، بهار ۱۳۹۰، چاپ سوم. این کتاب فقط در صفحه ۱۰۵ به تعریف اراده و ارتباط آن با اختیار پرداخته ولی درباره تقویت اراده از دیدگاه قرآن در آن مطلبی بیان نشده است.

۲) مصباح، محمدتقی، به سوی او، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، زمستان ۱۳۹۰، چاپ چهارم. این کتاب فقط در صفحه ۲۴۵ از تمرین و روزه به عنوان عوامل تقویت اراده سخن گفته ولی اشاره به آیه‌ای نمی‌کند.

۳) مصباح، محمدتقی، به سوی خودسازی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، زمستان ۱۳۸۴، چاپ چهارم. فقط در صفحه ۳۳۸ این کتاب به وسایطی برای انگیزش اراده خیر مطلبی آمده ولی در آن استشهادی به قرآن نشده است.

۴) مصباح، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم، نشر بین‌الملل سازمان تبلیغات اسلامی، زمستان ۱۳۷۸، چاپ اول. در این کتاب در صفحه ۲۱۰ به صورت منظم به مفهوم اراده و جایگاه آن پرداخته است اما از آنجایی که مؤلف درصدد بیان عوامل شخصیت ساز بوده‌اند، بحثی پیرامون تقویت اراده ارائه نشده است.

۵) مصباح، محمدتقی، اخلاق در قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، تابستان ۱۳۹۱، چاپ پنجم، در این کتاب، صفحه ۸۳ صرفاً بحثی فلسفی درباره اراده و مبادی آن در نفس آدمی و جنبه اخلاقی موضوع بیان شده و آثار آن ذکر شده است.

۶) فقیهی، سیداحمد، روشهای تربیتی اخلاقی در المیزان، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) ۱۳۹۳. در فصل ششم این کتاب به موضوع تقویت اراده از دیدگاه مرحوم علامه طباطبایی رحمته الله علیه پرداخته شده و به مواردی برای تقویت اراده اشاره شده که می‌تواند از یک نظر پیشنهادی برای تحقیق ما باشد، اما استنادی به آیات نشده و فقط نقل قولی از علامه طباطبایی رحمته الله علیه شده است.

۷) جعفری، محمدتقی، جبر و اختیار، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۷۹. مؤلف در این کتاب از صفحه ۶۳-۹۹ مباحثی درباره اراده و جایگاه آن و انواع آن طرح می‌کند ولی هیچ اشاره‌ای به آیات قرآن ندارند.

۸) موسوی خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۷۱. مؤلف در این کتاب در صفحه ۷ حدیث اول مباحثی را درباره اراده طرح می‌کند و عواملی من جمله عبادات و صبر را مؤثر در تقویت اراده می‌داند البته اشاره‌ای به آیات قرآن ندارند.

(۹) جوادی آملی، عبد الله، تفسیر موضوعی قرآن، مؤسسه نشر اسراء، ۱۳۸۲. مؤلف در این کتاب به مباحث اثبات وجود اراده انسان در صفحات ۲۹۵-۳۰۶ پرداخته‌اند و اشاره‌ای به عوامل تقویت کننده اراده ندارند.

(۱۰) باقریان، ابوالقاسم، بررسی راهای تقویت انگیزه رفتار اخلاقی از دیدگاه المیزان، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه (رساله دکتری)، ۱۳۹۴. نویسنده در بخش مفاهیم تعریفی از اراده و عوامل شکل گیری آن آورده و بیان می‌کنند که اراده بعد از انگیزه قرار دارد ولی اشاره‌ای به راه‌ها یا عوامل تقویت اراده ندارند.

(۱۱) آقاههرانی، مرتضی، عوامل تقویت اراده، نشریه گلستان قرآن، بهمن ۱۳۸۸، شماره ۲۸، از صفحه ۱۲۴ تا ۱۲۶. این مقاله بیشتر با رویکرد روان‌شناختی به موضوع پرداخته و عوامل اندکی را در این باره بیان می‌دارد و در استنادات قرآنی فقط به بیان آیه اکتفا کرده و در هیچ موردی دلالت آیه را تبیین نکرده است.

(۱۲) عالم زاده نوری، محمد، عوامل تقویت اراده و افزایش قدرت عمل، مجله معرفت، شماره ۲۳۹. مؤلف در این مقاله عواملی را برای تقویت اراده مطرح می‌کنند از جمله یاد آوری و توجه، مقابله با هوا و تضعیف امیال مزاحم، اراده ورزیدن و برنامه ریزی. البته هر چند اشاره‌ای به برخی آیات دارند ولی به چگونگی دلالت آیات بر این عوامل نپرداخته‌اند.

(۱۳) هدفیلد، ژا، روان‌شناسی و اخلاق، علی پریور، شرکت انتشارات علمی، ۱۳۵۶. نویسنده در صفحه ۱۲۰ از این کتاب مباحثی را درباره تعریف اراده و عوامل تحریک آن در روان‌شناسی بیان می‌کند.

(۱۴) پل، فولکیه، اراده، ترجمه اسحاق لاله زاری، سازمان نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸. نویسنده در فصل دوم این کتاب صفحه ۲۵ مباحثی را درباره جایگاه اراده، راه‌های پرورش اراده و عوامل آن از دیدگاه روانشناسی مطرح می‌کند.

(۱۵) رفیعی هنر، حمید، روان‌شناسی مهار خویشتن، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۹۵. نویسنده در این کتاب بیاناتی درباره تعریف اراده از منظر روان‌شناسان دارند و در کل فصل اول مباحثی را درباره جایگاه اراده بیان می‌کنند.